

Στα όρια του δημόσιου χώρου. Όταν η φύση επανακάμπτει
At the boundaries of public space. When nature resurges

Περίληψη

Αρχικά σχολιάζεται η θεώρηση του νεολογισμού *stimdross*, εκεί όπου κατά τον Lars Lerup έχει αποπρογραμματιστεί μια νέα εκμετάλλευση γής και του βιβλίου του Alan Berger σχετικά στην διάχυση του χτισμένου, ο ανάλογος όρος *drosscape*: σκωριοτοπίο. Η έρευνα δεύτερου ανήκει σε εκείνες τις θεωρήσεις που εμμένουν σε ορισμούς και επικοινωνιακούς χειρισμούς, χωρίς να συνεισφέρουν στο πεδίο δράσης των σχεδιαστών, πολεοδόμων και χωροτακτών.

Η μεταφορά του όρου στην πραγματικότητα της ελληνικής πόλης αναδεικνύει την συνεχή ύπαρξη τέτοιων απορρυθμισμένων χώρων, στις ανασκαφές, σε εκσκαφές υπογειοποίησης δικτύων, στους σκουπιδότοπους, σε ακάλυπτους και ταράτσες. Η ανάκαμψη της φύσης μέσω αυθόρμητης χλωρίδας αναδεικνύει την άγρια φυσική ζωή που επανέρχεται για να δηλώσει την αδυναμία μορφοποίησης που αφήνουν συνήθως οι σχεδιασμοί. Εκεί όπου η φύση έρχεται και θωπεύει την ανθρώπινη επέμβαση με σκοπό να την επανακτήσει δημιουργούνται συνθήκες άλλου είδους οικειοποίησης του δημόσιου χώρου. Η παρουσία αυθόρμητης βλάστησης αποτελεί ικανό στοιχείο μεταφοράς στον χρήστη του πνύματος της φύσης και του αντίστοιχου χρόνου που εκείνη χρειάζεται για να επανακάμψει. Πρόκειται για αξία υποκειμενική που δρά σε προσωπικό επίπεδο, και από την κατηγορία της σκωρίας διαμορφώνει συνθήκες οικειοποίησης.

Πολλές φορές πρωτοπόρες, θεωρήσεις για τον χώρο επικεντρώνονται στην ανάδειξη κάποιου συντελεστή ή κριτηρίου στο σχεδιασμό ή στην διαχείριση του χτισμένου, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τυχόν προγενέστερες εκφάνσεις παράλληλων συνθηκών, εμμένοντας σε νεολογισμούς. Παρουσιάζονται εκφάνσεις του περιπτού στην ελληνική πόλη, όπου όταν η φύση επανακάμπτει επουλώνει τις ασυνέχειες και διαμορφώνει νέο πλαίσιο, παράλληλα με τις σύγχρονες τάσεις για χρήση και σχεδιασμό επί των ορίων και του αποπρογραμματιστού των σκωριοτοπίων.

Για τον όρο σκωριοτοπίο κατά τον Alan Berger

Κατά τον Josef Frank «ο κόσμος είναι στρωμένος από μανιφέστα κι εμείς δυσφορούμε αν αυτά δεν αλλάζουν κάθε εβδομάδα. Αυτή είναι η τραγωδία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής...».¹ Σε αυτό το πλαίσιο που φαίνεται ότι δεν έχει αλλάξει από τον μεσοπόλεμο μέχρι σήμερα, έρχεται η εισαγωγή του όρου *σκωριοτοπίο* ως νέα, πέραν του Ατλαντικού συνεισφορά στη συζήτηση για την σύγχρονη πόλη, για την γή.

Χώροι που ονομάζαμε αστικά κενά και περιοχές όπου η διάχυτη πόλη δημιουργεί εναύσματα διάγκωσης του χτισμένου, κατά τον Alan Berger λαμβάνουν νέες ονομασίες όπως αυτή του σκωριοτοπίου: *drosscape*, το έδαφος των απορριμμάτων, εκείνο της εγκατάλειψης, τέλος το χαρμισμένο έδαφος, όπου εγκαθίσταται το περιπτώ του άστεως.² Η επινόσή του αποτελεί εξειδίκευση ενός άλλου νεολογισμού, του *stimdross*, εκεί όπου κατά τον Lars Lerup έχει αποπρογραμματιστεί μια νέα εκμετάλλευση γής. Παραφράζοντας λοιπόν τον όρο *landscape*, κοιτάζει έναν νέο, ο οποίος είναι ικανός να ομαδοποιεί τα διάφορα μέτωπα της διάχυσης. Προσπαθεί να αποδώσει μιαν αρχική διαταραχή στη φύση, λίγο πριν προελάσει το ολοκληρωτικό χτισμένο.

Ο Berger εδώ δηλώνει ότι δεν ανήκει στους υπερασπιστές της διάχυσης, αλλά ούτε και στους ζηλωτές του παραδοσιακού αστικού χώρου. Θεωρεί ως δεδομένο την επέλαση της πόλης εις βάρος της υπαίθρου με όρους της φυσικής και της οικονομίας, σε ένα πλαίσιο μεταξύ αμοραλισμού και μοιρολατρίας, όπου αναλύοντας διεξοδικά τα συμπτώματα, δεν αφήνει χώρο στην αναμενόμενη προσπάθεια να αποδοθούν οι τρόποι, αν όχι οι ευθύνες για τους τρόπους και τις μεθόδους του ευρύτερου πλαισίου, του καπιταλιστικού. Οργανώνει συστηματικά με

Abstract

Initially comment is made on the theory behind the neologism *stimdross*, where according to Lars Lerup, a new kind of land exploitation has been de-programmed; and the term *drosscape* in Alan Berger's book with regard to the sprawling of the built landscape. The latter's research resides with the kind of theorizing which insists on definitions and communication tactics without contributing to the activity field of designers, planners and landscape developers.

The term's transference to the reality of the Greek city demonstrates the continuous existence of such de-regulated spaces, at excavations, underground networks and rooftops. The resurgence of nature through the spontaneous growth of flora demonstrates the wild natural life which comes back to reveal the weakness in formation potential as a common result of planning. Where nature "caresses" man-made interventions with the purpose of reclaiming it, conditions arise for another kind of appropriation of public space, which has the potential of stimulating the user on a personal level, as a subjective value.

Often novel speculations on space focus on developing criteria for the design and management of the built environment, discounting previous manifestations of parallel conditions, while persisting in neologisms. Here are presented manifestations of the redundant in the Greek city, where nature's resurgence heals the inconsistencies and establishes a new context, parallel to modern trends in usage and design on the limits of the built landscape and the voided of program, *drosscapes*.

παραδείγματα από τις ΗΠΑ τους όρους της δημιουργίας τέτοιων τόπων και προσπαθεί να περιγράψει τις συνθήκες της μελλοντικής τους μεταμόρφωσης.

Η σκωρία ως το περιπτώ, από το πεδίο των απορριμμάτων γίνεται προσπάθεια να αποδοθεί ως αποδεκτή κατάσταση μιας διαδικασίας που ούτως ή άλλως υφίσταται, ως ο μοναδικός τρόπος του κτίζειν και του κατοικείν, εφόσον το σκέπτεσθαι μπορεί να λαμβάνει τον ρόλο του μεσάζοντα στην διαμόρφωση της περαιτέρω μετάβασης, όταν οι συνθήκες είναι πλέον δεδομένες και ο σχεδιασμός δεν θα μπορεί να κινηθεί παρά μόνον επιβεβαιώνοντας ειλημμένες τοποθετήσεις και πρακτικές. Εδώ λείπει ένα σταθερό ιδεολογικό υπόβαθρο, ικανό να δώσει κατευθύνσεις σε πρωτοπόρα διαχείριση. Η παραίτηση ότι η νέα κατάσταση οφείλει να αναδύεται μέσα από την τεχνική, είναι παλιά όσο ο πολιτισμός μας. Η συνεισφορά του τοποθετείται στην αναθέρμανση της συζήτησης για την πολεοδομία, προκειμένου ναπραχθούν νέες ιδέες και λύσεις, όπως υποστηρίζει εκείνος. Παρ'όσο δεν σκιαγραφεί κάποιες αρχές και κριτήρια προσέγγισης τέτοιων χώρων, έτσι το μήνυμά του είναι πολύ νεφελώδες για τους σχεδιαστές.

Η θεματολογία του Berger προσπαθεί να οργανώσει σε νέα ενιαία εποπτεία την διάχυση, με δεδομένη την επέλαση του αχαλίνωτου καπιταλισμού. Τοποθετείται σε μια σειρά ερευνητών που επιμένουν να αναδεικνύεται η θεωρία τους'ως τελείωση, εμμένοντας σε ορισμούς και επικοινωνιακούς νεωτερισμούς, χωρίς να συνεισφέρουν στο πεδίο δράσης των σχεδιαστών, πολεοδόμων και χωροτακτών, χωρίς πλαίσιο αναφοράς. Για τους πραγματικά δημιουργικούς κατά τον Αντρέι Ταρκόφσκι, «το βασικό είναι να μένει κανείς πιστός στην αλήθεια των προσώπων και των καταστάσεων και να μην υποκύπτει στην επιφανειακή έλξη μιας επεξήγησης με εικόνες. Δυστυχώς οι άπειροι όροι και οι ετικέτες που χρησιμεύ-

1

1
Στραματογραφία παλαιών οδοστρωμάτων
στο πλάι της εθνικής οδού Κρήτης,
κόμβος Νέας Αλικαρνασσού.

2

2
Τυπικό τοπίο θωμάτων ελληνικής πόλης.

ουν μόνο για να συσκοτίζουν το νόημα όσων λέγονται και να προκαλούν σύγχυση, δυσκολεύουν περισσότερο τη θεωρητική συζήτηση . . . ».³ Ο κόσμος μας ζει σε περιόδους σύγχυσης και σε συνεχή αναμονή, μέχρις ότου μια μέρα δεν ανακαλυφθεί κάτι το αυθεντικό ή κάτι που να θεωρείται ως τέτοιο και το οποίο ούτως ή άλλως δεν θα οφείλει σχεδόν τίποτε στους νεολογισμούς και στις καταγραφές των ακαδημαϊκών. Η μεταφορά του όρου *dross* από την θερμοδυναμική στον αστικό σχεδιασμό και στην χωροταξία δεν πείθει ότι ανοίγει νέους ορίζοντες. Πρόκειται για έναν ακόμη τρόπο να περιγράψουμε το ανοίκειο, με τους τρόπους μιας απατηλής πρωτοπορίας στη σκέψη.

Ο Berger παραδέχεται ότι «ο κάθε σχεδιαστής αντιλαμβάνεται πως το μέλλον αποτελεί την επικράτεια μιας συνεχούς κατασκευής»,⁴ συνεχούς ροής και κίνησης ανθρώπων και πραγμάτων, όπου «αυτό που εμποτεύουμε με μια ματιά ή μέσα σ' έναν στιγμιαίο ορίζοντα δεν είναι ακόμη τοπίο, αλλά, στην καλύτερη περίπτωση, το υλικό για ένα τοπίο».⁵ Σε αυτή την κατασκευή δεν υπάρχει χρόνος για ανασυγκρότηση των δεδομένων, η αναγκαία συνθήκη ορισμού του τοπίου. Εδώ κυριαρχεί η κίνηση ως δύναμη δημιουργική και ως αυτοσκοπός.

Στην επέλαση του χτισμένου αιώνος τώρα, το τρωκτικό-οικοδόμος στο Κτίσμα του Κάφκα, ομολογεί ότι «το συνολικό σχέδιο μου επέβαλε φυσικά ορισμένους περιορισμούς . . . η κυκλοφορία παραμένει πολύ μεγάλη αν την εξετάσει κανείς στο σύνολό της . . . ίσως να είναι έτσι σε όλες τις κατοικημένες περιοχές και πιθανότατα να είναι καλύτερο να εκτίθεται κανείς σε μια μεγάλη κίνηση, που εξαιτίας της πυκνότητάς της αναπτύσσει έναν ρυθμό που παρασύρει από μόνος του, παρά να πρέπει να αντιμετωπίσει σε απόλυτη ερημιά τον πρώτο τυχόντα εισβολέα που θα πορεύεται αργά ανιχνεύοντας».⁶ Η αργή πορεία όμως δεν είναι ιδιότητα του σύγχρονου κόσμου. Η έννοια του τοπίου αποκτά χροιά μιας λειτουργίας μας παλιάς, μιας πράξης που προϋποθέτει την στάση στην θεώρηση κάποιων μορφολογικών σταθερών, λειτουργία που μάλλον έχουμε χάσει ολοκληρωτικά.

Την ακόρεστη τάση για περαιτέρω πρόοδο, με άκριτη χρήση των φυσικών πόρων, και πέραν των κριτηρίων της οικονομικής ανάπτυξης, θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *libido edificandi*, βάσει της οποίας ο σύγχρονος άνθρωπος προελαύνει στην ύπαιθρο συμπαρασύροντας το σύνολο της κτίσης. Σε αυτή την μεγάλη κίνηση όπου γιγαντώνεται η κυκλοφορία, κυριαρχεί η τάση φυγής, και η έννοια του δημόσιου χώρου δεν μπορεί παρά να ταυτίζεται με την δομή της παραδοσια-

κής πόλης. Ο υπόλοιπος κόσμος μας γίνεται ενδιάμεσος χρόνος από την μια αναχώρηση στην επόμενη, στην προσπάθεια να αποφύγουμε την «απόλυτη ερημιά», τους φόβους μας.

Σκωριοτοπία της ελληνικής πραγματικότητας

Η κάθε αστική εγκατάσταση ως σύνολο δράσεων αποτελεί δίκτυο που επεκτείνει τις λειτουργικές του επιπτώσεις στην ενδοχώρα. Το φαινόμενο που σήμερα ονομάζουμε διάχυτη πόλη, είναι το αποτέλεσμα της ανθρώπινης επεμβατικότητας στην γήινη επιφάνεια και είναι ιστορία παλιά όσο ο πολιτισμός μας. Στα λατομεία της αρχαιότητας, εκεί όπου η φύση διαταράχθηκε για την εξόρυξη χαλκού, ο άνθρωπος επέστρεψε για να συνεχίσει με την ανεύρεση σιδήρου, σε μια συνεχή αναμόλυνση του φυσικού. Τα τείχη, στην αυγή της σύγχρονης εποχής λειτουργήσαν ως εκτεταμένο πλατύ όριο γύρω από το αστικό περιβάλλον. Η λογική της άμυνας, για τρεις αιώνες διαμόρφωσε το έναυσμα της διάχυσης, αφήνοντας στην πόλη του εικοστού αιώνα μεγάλο απόθεμα χώρων σε τάφρους, αναχώματα και πεδία του Άρεως. Από τον 16ο αιώνα οι υποδομές είναι εκείνες που αποδίδουν ένα προφίλ προς τα έξω, στην ύπαιθρο, αναγνωρίσιμο και σταθερό. Με τον ίδιο τρόπο που οι δομές της κίνησης κατά μήκος της περιφέρειας του χτισμένου δημιουργούν αναχώματα, οι υποδομές της μεγάλης κίνησης σε αυτοκινητόδρομους δημιουργούν νέες τομές στην ύπαιθρο και προσλαμβάνουν επιλεκτικά αποσπάσματα της δικής της μορφολογίας. Η ζώνη της άμυνας που στην ιστορική πόλη αποτέλεσε τον ενδιάμεσο, τον μεσολαβητή του χτισμένου με το φυσικό, στη σύγχρονη πόλη αντικαταστάθηκε από αυτούς τους λαβυρινθώδεις χώρους κίνησης.

Παράλληλα βιομηχανίες, σιδηροδρομικοί σταθμοί και στρατόπεδα αποδίδουν ακόμη αστικά κενά, αστικά σκωριοτοπία, αποσπάσματα ενός πολύ κοντινού μας παρελθόντος. Ως επί το πλείστον δημιουργήματα της από-βιομηχανοποίησης των πόλεων, είναι χώροι ικανοί να επιδέχονται σύγχρονες μεταμορφώσεις για δράσεις συλλογικές, χώροι εξελίξιμοι και γόνιμοι σε μετασχηματισμούς του άστεως.

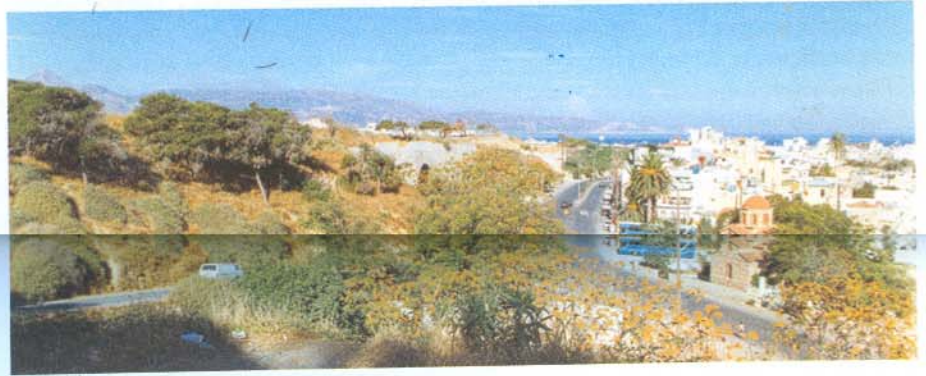
Το σύνολο των καταστάσεων στο δημόσιο χώρο, που επίσης θα μπορούσαν να λάβουν το πρόσημο της σκωρίας, δεν έρχονται μονάχα από το παρελθόν αλλά σφηνώνονται με καθημερινές πρακτικές. Αναφερόμαστε σε μεμονωμένες επεμβάσεις εντός του χτισμένου, όπως χώροι όπου οι ανασκαφικές έρευνες με όρους σύγχρονους, αφήνουν ανοιχτά παράθυρα σε ένα φαινομενικά απροσάρμοστο στο

3

4

5

3 Το όριο αρχαιολογικής ανασκαφής και κτισμένου στο Θησείο.

4 Κορμός δέντρου σε πεζοδρόμιο της οδού Ηρώδου Αρτικού στην Αθήνα.

5 Αυθόρμητη βλάστηση στα αναχώματα των βενετικών τειχών του Ηρακλείου.

σύγχρονη ζωή παρελθόν. Μέσα από άλλες ανάγκες, με όμοιο πάραυτα τρόπο, οι εκσκαφές για την υπογειοποίηση δικτύων ή για την διόρθωση βλαβών τους αναδεικνύουν αποσπάσματα του υπόβαθρου της πόλης, ως μιας άμορφης, μισαματικής βήσας, όπου το υπερκείμενο προσλαμβάνει τον ρόλο εφήμερης κατασκευής σε σχέση με την αιωνιότητα του εδάφους έδρασης.

Άλλου είδους σύστημα όπου αναδύεται το θέμα της σκωρίας, του αναγκαίου περισσεύματος, του μη μορφοποιήσιμου, του άχρηστου, είναι τα δώματα της σύγχρονης ελληνικής πόλης. Από τους ακάλυπτους και τις αυλές το περιττό αναρριχότα ως τις ταράτσες, όπου βρισκόμαστε σε αναρτημένα σκωριοτοπία κάτω από τα οποία κινούμαστε καθημερινά. Το περιττό, εδώ δεν ανήκει στο εκτός ή γύρω του αστικού χώρου στερέωμα, αναμειγνύεται σιωπηλά με την ζωή, πολλές φορές λαμβάνει μέρος και ανοίγει παράθυρα στον απόλυτο ρεαλισμό,⁷ αναδεικνύοντας τους όρους της συνθήκης για την ανθρώπινη δράση.

Παρόλη την διαρκή παρουσία της ζωής γύρω από τις κατασκευές, δημόσιες και ιδιωτικές, η οριστικοποίηση των ορίων, η διαμόρφωση συνέχειας ως μορφοποίηση του κτισμένου φαίνεται όλο πιο πολύ μακρινή. Η επούλωσι και πάλι με κτισμένο είναι η συνήθης πορεία αυτής της συνθήκης, όπως την περιγράφει και ο Berger, όμως ας μην εθελουφλούμε.

“Φύσις δε καθ’ Ηράκλειτον κρύπτεσθαι φιλεί”

Η φύση επανανακάμπτει μέσω της μεταφοράς σπόρων σε ρωγμές, μέσω της διάβρωσης από τον ήλιο και τις βροχές, την κατολίσθηση και τον σεισμό, για να επαναφέρει ένα τοπίο οριακό, προς όφελός της. Η φύση έχει την τάση να επανέρχεται επί του τεχνητού, πριν ακόμα ολοκληρωθεί, ως εργοτάξιο. Στα σκωριοτοπία της ιστορίας και στα σύγχρονα των οδών, θάμνοι, πεύκα και άλλα αυτοφυή, δημιουργούν το εσωτερικό φυσικό όριο, το ενδιάμεσο κατώφλι προς τα έξω, όπου το κτισμένο και το φυσικό εναρμονίζονται μέσα από την χρονική διάσταση που τους αποδίδει η γήρανσή τους. Τα πρανή στις άκριες των υποδομών, σύγχρονων και παλιών, δεν τυχάνουν της ανάλογης συντήρησης. Εύκολα περιέρχονται σε μian άγρια φυσική κατάσταση.

Στις ιστορικές πόλεις, η ενδιάμεση ζώνη της άμυνας, εφασπτόμενη τότε του αστικού, όπως και εκείνη των αυτοκινητόδρομων, αναδεικνύονται ως περιοχές ουδέτερες, ένα είδος μη τόπου, μέρος δύο κόσμων μαζί, από όπου είναι δυνα-

τή η θεώρηση του εφικτού της ανθρώπινης παρεμβατικότητας επί του φυσικού περιβάλλοντος. Οι σχεδιαστικές λύσεις μπορεί να μην λύνουν τις ασυνέχειες και σίγουρα δεν μετριάζουν την αχαλίνωτη επέλαση του κτισμένου. Η φύση μόνη, λειτουργεί στην κατεύθυνση μιας οικειοποίησης με τους δικούς της όρους, που είναι καιρός να γνωρίσουμε.

Στις μορφοποιημένες δομές της δράσης ως άμυνα και ως μετάβαση, μια άγρια φυσική ζωή επανέρχεται για να δηλώσει την αδυναμία μορφοποίησης που άφησε ο αρχικός σχεδιασμός. Οι ενδιάμεσες περιοχές εισόδου αλλά και εξόδου από το κέντρο αποτελούν ένα είδος εκτοπλασματικής παρουσίας ενός τοπίου φυσικού, αυθαίρετου ως προς τις δικές μας προσδοκίες, που εξαφινίζει επειδή κανείς δεν το προνόησε. Ωστόσο αρχαιολογικοί χώροι, αποστρατικοποιημένες και αποβιομηχανοποιημένες περιοχές, το περιστατικό οδικό δίκτυο μάλλον σε ένα εγγύς μέλλον πρέπει να το θεωρήσουμε απόθεμα δημόσιου χώρου, όπου η φύση έχει την πρωτοκαθεδρία ως προς τα κριτήρια δράσεων της νέας οικειοποίησης.

Σε τέτοιου είδους επούλωσι της ασυνέχειας, εκείνο που μεταδίδεται στον χρήστη, που είναι σε θέση να τον συγκινεί και να τον φέρνει σε κοινωνία με το περιβάλλον του είναι η διάσταση του χρόνου, η μετάδοση ζωής, εκεί όπου αυτή αρχικά είχε αποκλειστεί. Από την φύτρα στην ανθοφορία, οι τυχαίοι σπόροι διαμορφώνουν έναν κόσμο στο μεταξύ. Πρόκειται για την ανάδυση αυτής της ενδιάμεσης ζώνης αυθόρμητης κλωρίδας, που είναι σε θέση να επουλώνει τις κατασκευαστικές στέλειες, να μετριάσει τις ρήξεις με το φυσικό, να εκφράζει την ματαιότητα της δράσης μας. Η σκωρία αρχικά είναι αυτή που περιγράφει την μετάβαση, εκεί η φύση έρχεται και θωπεύει την ανθρώπινη επέμβαση με σκοπό να την επανακτήσει.

Γραμμικοί, επιμήκεις χώροι σκωρίας σε επαφή με την δημόσια κίνηση, αστικά κενά, πηγάδια της αρχαιολογίας και αναρτημένοι σκουπιδοτόποι ορίζουν τα όρια της διάθεσης για μορφοποίηση του δημόσιου χώρου, αν πρόκειται μόνον για εκείνον που τίθεται σε δημόσια θέα στην ελληνική πόλη. Στην θεώρησή τους ως ενδιάμεσες χωρικές καταστάσεις, οφείλουμε να τους αποδεχτούμε ως ρυθμιστικούς παράγοντες μιας οικειοποίησης, την οποία ούτως ή άλλως αναζητούμε. Στην διαμόρφωση των κριτηρίων σχεδιασμού για την επέμβαση οφείλουμε να τους λαμβάνουμε υπ’ όψιν, όχι μόνο ως υφιστάμενο υλικό εμπλουτισμού και νομιμοποίησης της μελέτης, αλλά και ως προβλεπόμενη πραγματικότητα, ως χώρο ποιοτικό, ως ένα ακόμη ζητούμενο.

Υποσημειώσεις

- 1 Josef Frank, *Architettura come simbolo*, (επιμέλεια Hermann Czéch), Zanichelli, Bologna 1986, 99. Πρώτη έκδοση με τον τίτλο: *Architektur als symbol. Elemente deutschen neuen bauens*, Wien, 1931.
- 2 Alan Berger, *Drosscape. Wasting Land in Urban America*, Princeton Architectural Press, New York 2006, σ.45. Εδώ ο συγγραφέας κατηγοριοποιεί τον όρο σε: actual waste, wasted και wasteful places.
- 3 Αντρέι Ταρκόφσκι, *Σμιλεύοντας το χρόνο*, μτφ. Σερ.Βελέντζας, εκ.Νεφέλη, Αθήνα 1987, σ.35
- 4 Alan Berger, *Drosscape. Wasting Land . . .*, σ.239.
- 5 Georg Simmel, *The Philosophy of Money*, σ.56 γερμανική έκδοση: *Philosophie des Geldes*, Leipzig, Duncker & Humblot, 1900, 1907.
- 6 Franz Kafka, *Το κτίσμα*, Μτφ. Αλ.Ρασιδάκη, εκ. ΑΓΡΑ, Αθήνα 2001, σ.23.
- 7 Αθήνα 2002: απόλυτος Ρεαλισμός, τίτλος στον κατάλογο της ελληνικής συμμετοχής στην 8η Biennale Αρχιτεκτονικής στη Βενετία, επιμέλεια Τ. Κουμπής, Θ. Μουταόπουλος, R.Scoffier, ΣΑΔΑΣ - ΥΠΠΟ 2002.

Βιβλιογραφία

- Berger, A. (2006), *Drosscape. Wasting Land in Urban America*, Princeton Architectural Press, New York.
- Clement, Gilles, (2002), *Eloge des vagabondes*, Nil editiones Paris.
- Frisby, David (2009), *Στιγμιότυπα της νεωτερικότητας*, μτ. Γ.Γιάννακοπούλου, Β.Τόμανός, Νηοίδες, Αθήνα.
- Μανωλίδης, Κ.-Καναρέλης, Θ. (επιμέλεια), (2009), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου. Φύση και κοινωνικές πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ίνδικτος, Αθήνα.
- Solá-Morales Rubió, I., (1995), «Terrain Vague», *Anyplace*, ed. Cynthia C. Davidson, Cambridge: MIT Press.
- Τσιούρης, Σ., Ανανιάδου-Τζημοπούλου, Μ. (επιμέλεια), (2009), *3ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα: Κλιματική Αλλαγή, Βιώσιμη Ανάπτυξη & Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Συμβούλιο Περιβάλλοντος, εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη.

ΕΡΕΥΝΑ ΠΡΑΚΤΗ

**Δημόσιος χώρος . . .
αναζητείται**